

Aleksandra Kumala <https://orcid.org/0000-0001-9833-3185>
badaczka niezależna
e-mail: aleksandraekumala@gmail.com

„Tak jak mężczyzna mężczyznę zrozumie...” Relacje (homo)seksualne w narracjach obozowych Augusta Kowalczyka

“Just like a Man Will Understand a Man...”. (Homo)sexual Relations in August Kowalczyk’s Camp Narratives

Abstract: The article critically analyzes various types of narratives of the former KL Auschwitz prisoner – August Kowalczyk – related to the issue of (homo)sexual relations in Nazi concentration camps. The juxtaposition of excerpts from his archival account, a published memoir and two oral accounts reveals a consolidating pattern, which is being used by Kowalczyk to cut himself off from the condition of being a potential victim of sexual abuse, condition of pipel and taboo – especially in the male-centered concentration camp discourse – themes: sexual barter and sexual violence. The theoretical framework, constructed with the use of Holocaust studies and gender studies’ findings, shows the possibility of finding expressions of gendered experiences in the Polish concentration camp and combatant discourse.

Keywords: Nazi concentration camps, homosexuality, pipels, sexual barter, queer

Streszczenie: Artykuł krytycznie analizuje różne typy narracji wspomnieniowych Augusta Kowalczyka, byłego więźnia KL Auschwitz, odnoszące się do kwestii relacji (homo)seksualnych w nazistowskich lagrach. Zestawienie fragmentów relacji archiwalnej, książki wspomnieniowej oraz dwóch relacji ustnych pozwala dostrzec konsolidujący je wzorzec, służący odcięciu się od kondycji potencjalnej ofiary seksualnych nadużyć, kondycji pipła oraz tabuizowanego – zwłaszcza w męskocentrycznym dyskursie obozowym – zjawiska seksualnego barteru i przemocy seksualnej. Skonstruowana przy pomocy rozpoznań z dziedziny *Holocaust studies* i *gender studies* rama teoretyczna służy ukazaniu możliwości odnalezienia w polskim dyskursie lagrowym i kombatanckim ekspresji „upłciowionych” doświadczeń.

Słowa kluczowe: nazistowskie obozy koncentracyjne, homoseksualność, piple, barter seksualny, queer

Upłciowione, niewidzialne, ignorowane

Jak wskazuje Kaja Kaźmierska w tekście poświęconym problematyce konstruowania opowieści wojennych, „[n]arracyjność, czyli podatność danych doświadczeń biograficznych na opowiadanie uwarunkowana ich charakterem”¹. Zjawisko relacji (homo)seksualnych w nazistowskich obozach koncentracyjnych² uznać można za jedno z tych, które stawiają silny dyskursywny opór, podlegają długotrwałym procesom tabuizacji oraz (auto)cenzury i są zdecydowanie rzadziej artykułowane w różnego typu źródłach wspomnieniowych niż takie elementy lagrowej rzeczywistości jak głód, przemoc fizyczna i psychiczna czy wyniszczające warunki bytowe³. Sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że wielu byłych więźniów przy użyciu kategorii „homoseksualizmu” opisuje różne fenomeny: seksualnego barteru (mogącego przybierać formę instrumentalnego seksu czy racjonalnych związków)⁴, konsensualnych, intymnych relacji⁵

¹ K. Kaźmierska, *Konstruowanie narracji o doświadczeniu wojennej biografii. Na przykładzie analizy narracji kresowych* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996, s. 86.

² Wewnątrzobozowe męskie doświadczenia seksualne przywoływane w niniejszym artykule wyraźnie wykraczają poza heteroseksualną ramę. W każdej ze swych odmian – konsensualnej, barterowej, przemocowej – wymykają się tradycyjnemu rozumieniu płci, seksualności i ról genderowych. Aby uniknąć narzucania jakichkolwiek jednoznacznych klasyfikacji czy identyfikacji tożsamościowych, przedrostek „homo-” częstokroć zapisywać będę w nawiasie. Chcę w ten sposób zwrócić uwagę na nierozstrzygający charakter tej – przywoływanej przez samego Kowalczyka – kategorii. Podobną funkcję – poszerzenia perspektywy – spełniać będą odwołania do znacznie pojemniejszej znaczeniowo kategorii „queer”. Na temat homoseksualnych relacji obozowych zob. A. Weseli, *Homoseksualiści i homoseksualizm w KL Auschwitz-Birkenau w świetle oświadczeń byłych więźniów obozu*, „Przegląd Historyczny” 2007, t. 98, z. 3, s. 425–435; J. Ostrowska, „Stosunkowo niewiele” [w:] tejeż, *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2021, s. 297–311.

³ Diagnozowana przez Elizabeth D. Heineman „podwójna niewypowiedzalność” splotu tematycznego seksualności i nazizmu w przypadku homoseksualności obozowej – i, szerzej, queerowych relacji – zostaje dodatkowo wzmocniona o stanowiący kolejne artykułacyjne wyzwanie komponent nieheteronormatywny. Zob. E.D. Heineman, *Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable?*, „Journal of the History of Sexuality” 2002, t. 11, nr 1–2, s. 22–66.

⁴ W ramach pojęcia-parasola, jakim jest „barter seksualny”, Anna Hájková wyróżnia m.in. „racjonalne związki”, przez które rozumie „każdą formę [...] społecznych, seksualnych i romantycznych związków, w które jedna lub obie strony angażują się z przyczyn przynajmniej częściowo pragmatycznych” oraz „instrumentalny seks”, czyli „krótkotrwałe zbliżenie seksualne, całkowicie lub w przeważającej mierze pozbawione komponentu społecznego”. A. Hájková, *Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto*, „Signs” 2013, t. 38, nr 3, s. 505–506. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie cytaty w tłumaczeniu autorki.

⁵ Na temat męskiej intymności w czasie II wojny światowej zob. F. Zabransky, *Male Jewish Intimacy during the Holocaust* [w:] *Places, Spaces, and Voids in the Holocaust*, red. N. Aleksium, H. Kubátová, Göttingen 2021, s. 323–327; F. Zabransky, *Male Jewish Teenage Sexuality in Nazi Germany* [w:] *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*, red. D. Nešťáková, K. Grosse-Sommer, B. Klacsmann, J. Drábik, Boston 2021, s. 243–263.

niepozabawionych wymiaru uczuciowego, queerowego pożądania⁶ czy przemocy seksualnej⁷.

Istotną zmianę w dyskursie lagrowym przynosi także stopniowe odchodzenie od uniwersalizowania męskiego doświadczenia obozowego jako ogólnoludzkiego⁸ i rozwijanie namysłu nad tym, jak płeć oraz związane z nią konstrukty społeczno-kulturowe wpływają na treść i formę relacji, niekiedy wręcz je warunkując⁹. Zaaplikowanie tego rodzaju strategii badawczej pozwala dowiedzieć, że nie tylko „kobiece doświadczenia strukturyzowane są przez odgórnje przyjęte role płciowe” – również męskie „tożsamości kształtują się w oparciu o genderowe przekonania”¹⁰ i stereotypy.

Ważną rolę w procesie artykulacji wojennych wspomnień odgrywa matryca opowieści wzorcowych (*master narratives*) – nierzadko

utrudnia omawianie tematów, które mogą zostać uznane za niemieszczące się w horyzoncie akceptowalnych [...] doświadczeń, wyznaczanym przez dotychczas powstałe relacje. Świadkowie mogą czuć się zobligowani do przemilczenia niektórych elementów swoich przeżyć z obawy, że nie wpisują się one w historię Zagłady, albo że trudno je będzie zrozumieć¹¹.

Stawką niniejszego artykułu jest poszerzenie wiedzy na temat seksualności czasów wojny i Zagłady właśnie poprzez „zwrócenie uwagi na doświadczenia wyłamujące się z tradycyjnych modeli narracyjnych”¹². W centrum rozważań znajdzie się postać Augusta Kowalczyka (1921–2012), byłego więźnia KL Auschwitz, popularnego aktora i reżysera. Interesować mnie będzie powracający w jego zmultiplikowanych „narracjach obozowych”¹³ wątek „homoseksualnych

⁶ Kategoria ta stanowić ma alternatywę dla binarnych, nierzadko esencjalistycznych konceptualizacji wojennej seksualności oraz uwzględnić jej zmienny charakter. Por. A. Hájková, *Between Love and Coercion: Queer Desire, Sexual Barter and the Holocaust*, „German History” 2021, t. 39, nr 1, s. 112–133.

⁷ Dorota Głowacka zwraca uwagę, że charakterystyczne jest utożsamianie przemocy seksualnej z „homoseksualnymi zachowaniami” *per se*. D. Głowacka, *Sexual Violence against Men and Boys during the Holocaust: A Genealogy of (Not-So-Silent) Silence*, „German History” 2021, t. 39, nr 1, s. 78.

⁸ Na ten temat zob. A. Ubertowska, „Niewidzialne świadectwa”: perspektywa feministyczna w badaniach nad literaturą Holokaustu, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 220; P. Czapliński, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 19; B. Karwowska, *Ciało, seksualność, obozy zagłady*, Kraków 2009, s. 9.

⁹ Por. B. Krondorfer, O. Creangă, *Introduction* [w:] *The Holocaust and Masculinities: Critical Inquiries into the Presence and Absence of Men*, red. tychże, Albany 2020, s. 1–14.

¹⁰ Z. Waxman, *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*, New York 2006, s. 124.

¹¹ Tamże, s. 138.

¹² Tamże.

¹³ Kategoria ta – jak tłumaczą Anja Tippner i Anna Artwińska – „zakłada, że pomimo oczywistych różnic politycznych i ideologicznych, literackie zapisy obozowych doświadczeń

zachowań międzywięźniarskich”¹⁴, opisywanych przez pryzmat osobistego doświadczenia. Analizie poddam kolejno: fragmenty zdeponowanej w Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau relacji pisemnej (1995), wydanej drukiem książki wspomnieniowej *Refren kolczastego drutu. Trylogia prawdziwa* (1995) oraz dwóch relacji ustnych (lipiec/wrzesień 1998)¹⁵.

Różne typy źródeł – odwołujących się do tego samego epizodu – przywołam w celu odpowiedzenia na następujące pytania: jak Kowalczyk dyskursywi-
zuje swoje obozowe doświadczenia (homo)seksualne? Jak pozycjonuje samego siebie wobec zjawiska seksualnego barteru i modyfikuje hierarchiczny układ sił na linii więzień–blokowy? Które z nieheteronormatywnych przeżyć wysuwa na pierwszy plan, a które marginalizuje? Wreszcie: czy przebieg wyżej wymienionych procesów różni się w zależności od charakteru narracji, czy może – bez względu na specyfikę gatunkową – pozostaje taki sam?

Jak postaram się dowiedzieć, szereg kategorii interpretacyjnych – takich jak „nie-
widzialne świadectwa”¹⁶, „upłciowione przemilczenia (*gendered silences*)”¹⁷ czy

mają pewne cechy wspólne; zarówno pod względem estetyki, jak i tematyki”. A. Tippner, A. Artwińska, *Introduction: Camp Narratives in a Comparative Transnational Perspective* [w:] *Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival: Camp Literature in a Transnational Perspective*, red. tychże, Berlin 2019, s. 2.

¹⁴ Formułą tą Piotr Cywiński posługuje się w poświęconym homoseksualności obozowej fragmencie swojej monograficznej publikacji, do której odwołam się szerzej w dalszej części artykułu. P. Cywiński, *Auschwitz. Monografia człowieka*, Oświęcim 2021, s. 473.

¹⁵ Autorski projekt Kowalczyka, monodram *6804, czyli z pamięci gawęda osobista* – w latach 1982–2012 zaprezentowany dokładnie 6804 razy – pomijam ze względu na niewystępowanie w nim interesującego mnie wątku. Tytuł monodramu nawiązuje do numeru, jaki nadano Kowalczykowi w lagrze. Nieobecność treści dotyczących lagrowej (homo)seksualności wynikała najpewniej z faktu, że mężczyzna występował głównie przed uczniami i studentami (w Polsce i za granicą). Por. T. Wodzicka, *Uroczystości pogrzebowe ś.p. Augusta Kowalczyka, Warszawa – 9 sierpnia 2012*, IPN, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/8495,Uroczystosci-pogrzebowe-s-p--Augusta-Kowalczyka-Warszawa-9-sierpnia-2012.html> [dostęp: 21.11.2023]. Jak nietrudno się domyślić, kwestie dotyczące seksualnego barteru jako metody przetrwania, figury pipla, przemocy seksualnej czy queerowych relacji lagrowych dalece wykraczały poza ramy standardowej opowieści świadka historii i byłego więźnia zarazem. Na temat długotrwałości i stopnia skomplikowania procesu budowania świadomości o istnieniu nieheteronormatywnych ofiar KL Auschwitz zob. *Auschwitz. Pamięć o nieheteronormatywnych ofiarach obozu*, red. L. van Dijk, J. Ostrowska, J. Talewicz-Kwiatkowska, tłum. A. Chmielecka, F. Fierek, Warszawa 2021. W jednym z tekstów wchodzących w skład antologii Marian Turski przyznaje, że wśród członków społeczności więźniarskiej zdarzały się zachowania i postawy świadczące o nietolerancji, braku zrozumienia lub przynajmniej ignorancji względem różnego rodzaju zjawisk związanych z lagrową seksualnością. Jej przejawy osiągały nie tylko mężczyzn oznaczonych różowym trójkątem i mogły skutecznie powstrzymać przed swobodnym artykułowaniem tego typu doświadczeń po wojnie.

¹⁶ Por. A. Ubertowska, dz. cyt., s. 214–226.

¹⁷ Kategoria ta pojawia się w opisie projektu badawczego *Beyond the Archive: Gendering Holocaust Knowledge Production Through Women’s Testimonies in the Ravensbrück Archive (2024–2026)* realizowanego przez Annikę Björkdahl i Johannę Mannergren Selimovic na Uniwersytecie w Lund. Por. *Research Project: Beyond the Archive: Gendering Holocaust Knowledge*

„twórczość ignorowana (*writing ignored*)”¹⁸ – wypracowanych na gruncie feministycznej refleksji nad Zagładą i odnoszących się do narracji kobiecych, marginalizowanych w męskocentrycznym dyskursie, można zaaplikować również do narracji męskich. Zwłaszcza tych, w których poruszane są tematy niepopularne, kontrowersyjne czy tabuizowane i które przez lata nie były analizowane jako takie. Swoją analizę poprzedzę krótkim przybliżeniem sylwetki bohatera.

August Kowalczyk: kontekst biograficzny

August Kowalczyk urodził się w 1921 roku w Tarnawej-Górze. Był jedynym synem Czesławy Kowalczyk *de domo* Stangret i Stanisława Kowalczyka, nauczyciela i inspektora oświaty. Wychowywany w wierze katolickiej, przyszłość wiązał z seminarium duchownym, jednak – ze względu na wybuch II wojny światowej – nigdy do niego nie wstąpił. Został aresztowany podczas próby nielegalnego przekroczenia granicy polsko-słowackiej; przebywał kolejno w więzieniach w Dukli, Jaśle i Tarnowie, skąd w grudniu 1940 roku przewieziono go do KL Auschwitz i uznano za więźnia politycznego. Z obozu zbiegł dwa lata później, uniknąwszy tym samym śmierci w szeregach Karnej Kompanii (dalej: KK), do której trafił za kontakty z cywilami. Po kilkutygodniowym ukrywaniu się zdobył fałszywe dokumenty i kilkakrotnie zmieniał miejsca pobytu. Niedługo potem dołączył do Armii Krajowej i czynnie angażował się w działania konspiracyjne na terenie powiatu miechowskiego.

Popularność przyniosła mu powojenna profesja – aktorstwo. Po debiucie w roku 1945 występował m.in. na deskach warszawskiego Teatru Polskiego czy Teatru im. Adama Mickiewicza w Częstochowie; w obu placówkach piastował również funkcję dyrektora. Grał w wielu produkcjach pełnometrażowych i odcinkowych; w *Stawce większej niż życie* (1967–68) wcielił się w rolę Sturmbannführera Johanna Dehnego, a w *Polskich drogach* (1977) – gestapowca Schrödera. Po przejściu na emeryturę działał na rzecz upamiętnienia ofiar nazizmu¹⁹. W latach 80. zaczął wystawiać autorski monodram *6804. Augusta Kowalczyka gawęda osobista* w polskich i zagranicznych szkołach²⁰. Książkę opisującą wojenne losy

Production through Women's Testimonies in the Ravensbrück Archive, Swedish Research Council, https://www.vr.se/english/swecris.html?project=2023-05922_VR#/ [dostęp: 14.12.2023].

¹⁸ Z. Waxman, dz. cyt., s. 122–151.

¹⁹ Kowalczyk był wiceprezesem Zarządu Głównego Towarzystwa Opieki nad Oświęciamiem, przewodniczącym Krajowej Rady Polskiej Unii Ofiar Nazizmu, pomysłodawcą i przewodniczącym Rady Fundacji Pomnika-Hospicjum Miastu Oświęcim oraz członkiem Rady Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”.

²⁰ 6804 wystawienie monodramu miało miejsce w czerwcu 2012 roku, w 70. rocznicę ucieczki Kowalczyka z KL Auschwitz, właśnie na terenie byłego obozu. Por. S. Papier, *6804. Refren Augusta Kowalczyka* [w:] *Identyfikacje Zagłady. Szkice historyczne i praktyki kulturowe*, red. M. Gromala, S. Papier, M. Świetlik, Kraków 2017, s. 93–112.

opublikował w połowie lat 90. Był czterokrotnie żonaty²¹. Zmarł w lipcu 2012, jako pacjent Pomnika-Hospicjum Miastu Oświęcim – placówki, o powstanie i wyposażenie której zabiegał.

„Delikatne »przystawianie się«”. Relacja archiwalna (1995)

Część relacji złożonej Państwowemu Muzeum Auschwitz-Birkenau we wrześniu 1995 roku Kowalczyk poświęca pobytowi w Strafkompynie. To właśnie przy tej okazji wspomina o dwóch więźniach funkcyjnych – kapo i blokowym – którzy mieli namawiać go do podjęcia kontaktów seksualnych:

Poza tym w czasie mojego dwunastodniowego pobytu w karnej kompanii zaczął mnie molestować w sensie erotycznym kapo Studniarz. Było to takie delikatne „przystawianie się”. Takie rozmowy, sugestie. Podobną propozycję przedstawił mi blokowy bloku 17 – Willi – z czarnym trójkątem oznaczającym uchylającego się od pracy. Tłumaczył mi wtedy, że tak jak mężczyzna mężczyznę zrozumie, to żadna kobieta go nie zrozumie. Podpierał to twierdzenie swoim 44-miesięcznym doświadczeniem obozowym. Nawiasem mówiąc, do karnej kompanii dostał się za kobiety²².

Wśród cech charakterystycznych przywoływanego passusu wymienić można: eufemistyczny język, kilkukrotne podkreślanie werbalnego – w domyśle: mniej groźnego – wymiaru opisywanych zjawisk (przy jednoczesnym wyciszeniu ewentualnego aspektu fizyczno-cieleśnego) oraz wyraźnie kontrastującą z homoseksualnym podtekstem puentę, sugerującą sytuacyjne podłoże wszelkich przejawów obozowej nieheteronormatywności²³. Wszystkie te elementy skutkują symbolicznym wymazaniem z pola widzenia emocji takich jak strach czy poczucie zagrożenia; ich nieobecność koresponduje zresztą ze sprawozdawczym charakterem tekstu²⁴. Zasygnalizowane w archiwalnej relacji kwestie szerzej omówione zostają

²¹ Fakt ten jest o tyle istotny, że wskazuje na realizowanie przez Kowalczyka heteronormatywnego modelu życia i pozwala ujmować jego obozowe doświadczenia (homo)seksualne jako odmienne od doświadczeń więźniów z różowym trójkątem czy mężczyźni identyfikujących się – w trakcie wojny i/lub po jej zakończeniu – jako osoby homoseksualne czy queer.

²² Relacja Augusta Kowalczyka z dn. 16.09.1995 r. (spisał M. Obstarzyk), APMA-B, Oświadczenia, Ośw./3142/Kowalczyk, nr inwentarzowy 174091, s. 47.

²³ Przyczyn obdarzenia Kowalczyka homoerotycznym zainteresowaniem – wedle logiki tekstu – należałoby upatrywać nie tyle w psychoseksualnej tożsamości czy indywidualnych preferencjach, co w czynnikach zewnętrznych: długotrwałym pobycie w obozie i odizolowaniu od kobiet. Tego rodzaju sytuacyjna rama to kolejny (obok czysto werbalnego wymiaru homoerotycznego zainteresowania) element neutralizujący potencjalnie kontrowersyjną wymowę epizodu.

²⁴ Wśród typów dokumentów zgromadzonych w Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau wymienić można m.in. relacje i wspomnienia byłych więźniów. Pierwsze

w dwóch kolejnych typach źródeł: wydanej drukiem książce wspomnieniowej oraz relacjach ustnych.

„Świadomość trudnej, niebezpiecznej sytuacji” Autorefleksja i warianty (homo)seksualności obozowej w *Refrenie kolczastego drutu* (1995)

W *Refrenie kolczastego drutu* – pod względem treści najbardziej transgresyjnym ze źródeł – Kowalczyk kilkakrotnie odwołuje się do wzmiankowanej w relacji archiwalnej postaci niemieckiego blokowego, Willego. Poprzedzającą zsyłkę do KK, odbywającą się w sztubie²⁵ scenę interakcji z Niemcem przedstawia następująco:

Patrzyliśmy obaj na młodą, soczystą zieleń, jaką tylko wczesną wiosną można zobaczyć na polach i w lesie. Czasem w parkach.

– Zobacz, jaka wiosna. Nawet tu, pomiędzy drutami – podzieliłem się refleksją.

Po sekundzie Willi włączył się.

– Życie ma swoje prawa. Wiosna. Poszłoby się z dziewczyną na spacer? Na randkę? Co?

– A poszłoby się – odparłem machinalnie. O dziewczynie też chyba myślałem, stojąc na czatach.

– Tylko, że to jest wbrew naturze – dorzucił spokojnie Willi.

– Co?

– Z dziewczyną!

Teraz już coraz uporczywiej wpatrywałem się w szybę. Pragnąłem unikać wzroku Williego. Zrozumiałem, do czego zmierza.

– Zawsze uważałem, że jest to zgodne z naturą – ciągnąłem ostrożnie, nie bardzo wiedząc, co w ogóle mówić. Równocześnie ogarniała mnie świadomość trudnej, niebezpiecznej sytuacji. Obok mnie, oparty o parapet okna, pan życia i śmierci. Blokowy. Oczekiwał ode mnie uległości. Na razie namawiał. Badał uważnie wzrokiem. Czułem to.

– Widzisz, August, tak jak mężczyzna mężczyznę, nie jest w stanie zrozumieć żadna kobieta. Wierz mi. Już czterdzieści cztery miesiące jestem w obozie i coś wiem o tym. Zresztą – chodź, spróbujemy.

– Nie, Willi! Wiesz... Jestem młody, mógłbym w tym rzeczywiście znaleźć jakąś przyjemność, a potem? Na to potrzeba sił. Co z pracą? Tu w obozie wykończyłbym się prędko. [...]

z nich, nazywane również oświadczeniami, mają bardziej zwięzły, pozbawiony dygresji, informacyjny charakter. To właśnie do tego zbioru przyporządkowane jest omawiane źródło.

²⁵ Sztubą – od niem. *Stube* – w gwarze obozowej nazywano część bloku, izbę.

– Jesteś głupi. Właśnie proponuję ci przetrwanie. Zostaniesz na bloku na stałe. Już ja się o to postaram. Będziesz moim kalifaktorem. Jadł będziesz tyle, ile zechcesz i to wcale nie to, co wszyscy. Chodź... Zdejmujemy sienniki. Zobaczysz, będzie ci dobrze.

– Willi – nie – ja... jestem wierzący – odparłem rozpaczliwie.

Nie wiem, czy był to akurat argument w tej rozmowie. Mnie wydawał się ostateczny. Odważyłem się spojrzeć na blokowego.

– A więc tak wygląda w oczach kobiety „napalony” mężczyzna, do którego ona nic nie czuje – pomyślałem błyskawicznie. Błyszczące oczy Willego, rozdęte chrapy, nabiegłe krwią, ospowate policzki, ptasi nos, budziły we mnie odrazę, ale chyba mimo wszystko nie bałem się. Podświadomie, a może naiwnie, wierzyłem, że nie skończy się ten incydent dla mnie źle.

Willi chwilę milczał, opanowując charakterystyczne sapanie, bo nie był to już nawet przyspieszony oddech, stwierdził:

– Nie będę cię zmuszał. To żadna przyjemność. Tylko ostrzegam, jeśli komuś o tym powiesz...

– Willi, nie jestem samobójcą – wtrąciłem szybko.

– Jeśli komuś powiesz, a dowiem się o tym, następnego dnia wyrzucam cię z bloku, idziesz do pracy na Bauhofie II i nie wracasz już. Przynoszą cię. Sztynnego! Nie muszę ci tłumaczyć, że potrafię to załatwić. Kapowie, którzy latami siedzieli już w więzieniach, a teraz w obozie żyją ze sobą i z takimi jak ty i nie znoszą sprzeciwu. Masz szczęście, że trafiłeś na mnie, ale od dziś pilnuj się... Jeżeli przyłapię na czymś – wyrzucę.

Powiedziałem – dziękuję...

Nie wiem, czy usłyszał, bowiem szybko opuścił sztubę. A ja wróciłem do swojego łóżka, otuliłem się kocem i... młodością, [...] natychmiast usnąłem²⁶.

Wymiana argumentów pomiędzy więźniem i blokowym to moment pojawienia się w tekście szeregu nieobecnych w relacji archiwalnej motywów: seksualnego barteru i objęcia funkcji kalifaktora jako możliwych strategii przetrwania²⁷,

²⁶ A. Kowalczyk, *Refren kolczastego drutu. Trylogia prawdziwa*, Warszawa 1995, s. 146–148.

²⁷ R. Sommer, *Masculinity and Death: De- and Resexualization in Nazi Concentration Camps* [w:] *The Holocaust and Masculinities...*, dz. cyt., s. 71. Określenie „kalifaktor” funkcjonuje tu jako synonim „pipla”. Mianem tym określano młodych więźniów, świadczących – zwykle pod przymusem, w zamian za jedzenie lub inne korzyści – różnego rodzaju usługi, również o charakterze seksualnym, więźniom o wyższej pozycji w hierarchii obozowej. Ze względu na przypisywane piplom negatywne cechy – zdeprawowanie, nadużywanie przemocy czy sfeminizowanie – stanowili oni jedną z najbardziej pogardzanych grup w lagrowej wspólnotce. Zob. R. Sommer, *Pipels: Situational Homosexual Slavery of Young Adolescent Boys in Nazi Concentration Camps*, „Lessons and Legacies” 2014, t. 11: *Expanding Perspectives on the Holocaust in a Changing World*, s. 86–103; J. Ostrowska, „Panienki”, „szwungi”, „fałfusy”, „laleczki” [w:] *też*, *Oni...*, dz. cyt., s. 263–279; R. Sommer, *Masculinity and Death...*, dz. cyt., s. 61–64, 69. Zdaniem Ernsta Federna pipli poszukiwano zwłaszcza wśród »dziewczęco« wyglądających chłopców i młodych mężczyzn”. E. Federn, *Versuch einer Psychologie des Terrors (1946/1989)* [w:] *Ernst Federn – Versuche zur Psychologie des Terrors*, red. R. Kaufbold, Giessen 1998, s. 57. Cyt. za: R. Sommer, *Masculinity and Death...*, dz. cyt., s. 61.

niedostatecznej kondycji fizycznej i katolicyzmu jako pretekstów do odrzucenia propozycji oraz widma śmierci jako kary za niedyskrecję.

Rozmowę z blokowym Kowalczyk osadza w heteroseksualnej ramie – w auto-feminizacyjnym geście²⁸ samego siebie porównuje do pożądanej (bez wzajemności) kobiety. Intencje blokowego są dla niego jasne: jedną ze swoich odpowiedzi określa mianem „rozpaczliwej”, a zaistniałą sytuację nazywa „niebezpieczną”. Jednocześnie zaprzecza, jakoby towarzyszyło mu uczucie strachu (zneutralizowanego także w relacji archiwalnej). Akcentuje za to inną afektywną reakcję: odrzę, wywołaną nie tylko zachowaniem Williego, ale też jego wyglądem – dehumanizująca charakterystyka postaci ilustrować ma jej zdemoralizowanie²⁹.

Nieobecne w pozostałych źródłach wątki lagrowych relacji (homo)seksualnych o różnym charakterze powracają w innych fragmentach książki. Autor opisuje bowiem także: próbę molestowania seksualnego ze strony kapo „Studniarza”³⁰ (wymienionego w relacji archiwalnej), swoje kontakty seksualne z więźniami o pseudonimach „Niebieski”³¹ i „Czarny/Szczerbaty”³² oraz intymne zbliżenie ze współosadzonym, Zbyszkiem:

Zbyszek-Kucharz wsunął się pod mój koc. Właściwie najprzód wsunął rękę. Spoczęła na moim, rozkołysanym wyobraźnią ciele. Dłoń Zbyszka była pełna. Teraz dopiero wsunął się cały pod koc. [...] Przycisnął się do mnie i powoli osuwał w dół. Głowa zniknęła pod kocem. Jego dłoń była coraz pełniejsza. Poczulem na udach oddech, potem ciepło i ruch jego języka. Wreszcie gorąco i wilgoć ust. W przedostatnim drgnięciu mojego ciała poczuł, że zbliża się spełnienie. Wziął wszystko. Jeszcze jakby przepraszający pocałunek i obok mojej głowy ujrzałem brzuch Zbyszka. Brzuch, który prosił o rewanz. Usta moje wypełniły się od języka aż po podniebienie³³.

Epizod ten Kowalczyk określa pozytywnie wartościującym mianem „jedynego partnerskiego obozowego przeżycia erotycznego”³⁴. Świadomie i spektakularnie

²⁸ Strategię autofeminizacji – w podobnym kontekście – wykorzystuje również inny były więzień nazistowskich obozów koncentracyjnych, Andrzej Kotarski. Por. A. Kumala, *Męska homoseksualność obozowa i figura pipla a problem „nieczytalności” na przykładzie relacji Andrzeja Kotarskiego*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2021, R. 11, s. 52–71.

²⁹ Por. *Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*, red. J. Levinson, Cambridge 1998.

³⁰ A. Kowalczyk, dz. cyt., s. 100.

³¹ Tamże, s. 153–154.

³² Tamże, s. 154–156.

³³ Tamże, s. 213.

³⁴ Tamże. Piotr Cywiński odwołuje się do tego fragmentu wspomnień Kowalczyka w poświęconej miłości i seksowi części swojej monografii. Dyrektor Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau poprzedza przywołanie passusu stwierdzeniem o „homoseksualizmie wtórnym, przejściowym, typu więziennego”. Następnie dodaje, że o kontaktach „dobrowolnych, bez udziału przemocy, przekupstwa czy wykorzystania funkcji, nie ma aż tak wielu informacji w źródłach, przynajmniej w pierwszej osobie liczby pojedynczej. Mimo iż wydarzenia takie, jak w każdym ośrodku odosobnienia, miały miejsce”. P. Cywiński, dz. cyt., s. 473. Przedstawienie

łanie więc zasady niezwykle istotne w – dalekim od spontaniczności – procesie powstawania relacji wspomnieniowych: „ostrożnej reprezentacji doświadczeń lub ich domniemanej »odpowiedniości« publikacyjnej”³⁵. Reguły te, zdaniem Zoë Waxman, wynikają ze świadomości istnienia szerszego dyskursu, z myślenia kategoriami „współdzielonej tożsamości” oraz intuicyjnego wyczuwania, „o czym wypada mówić, a o czym nie”³⁶. Jak pokaże analiza ostatniego typu źródeł, składanie relacji mówionych stanie się okazją do ściślejszego przestrzegania powyższych wytycznych.

„Pierwsze spotkanie z homoseksualizmem w obozie”. Relacje ustne (1998)

Scena z niemieckim blokowym powraca w dwóch relacjach ustnych Kowalczyka, złożonych kolejno w lipcu i we wrześniu 1998 roku. Pierwsza z nich, dostępna w formie zapisu wideo, powstaje w ramach projektu Polscy Świadkowie Holokaustu, realizowanego na zlecenie waszyngtońskiego United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). W jej fragmencie Kowalczyk wspomina:

[...] Willi wszedł. I tak się oparł [opiera łokcie na stole] o [...] okno [...] Ja mówię: „Patrz, zobacz, jaki ładny widok”. On mówi: „A co, poszłoby się z dziewczyną na spacer?”. Ja mówię: „No, może by się poszło” [uśmiecha się]. On mówi: „Słuchaj [kręci głową], to jest wbrew naturze. Dlatego, że tak jak mężczyzna mężczyznę zrozumie, to żadna kobieta go nie jest w stanie zrozumieć”. Ja tak spojrziałem na niego [zerka w bok], i wtedy zobaczyłem, jak odbiera kobieta faceta, który jest napalony [zaciska pięść]: oczy czerwone, on taki dziobaty był [dotyka twarzy], policzki zaczerwienione... Ja mówię: „Ja nie rozumiem”. „No, słuchaj, to ja cię przekonam o tym. Chodź, zdejmujemy siennik i spróbujesz”. Ja tak już nie wiem [rozkłada ręce], co mam powiedzieć, ja mówię [gestykuluje]: „Nie, wiesz, do tego potrzeba siły”. „Nic ci nie zabraknie (wykonuje uspokajający ruch ręką), wszystko będziesz miał, jedzenia – ile będziesz chciał”. I ja już tak nie wiedziałem [zaciska pięści w bezradnym geście], czego się czepić, ja mówię: „Słuchaj, ale ja jestem wierzący”. I dzisiaj, jak to opowiadam [uśmiecha się pobłaźliwie], to mnie to śmieszy, ale nie wiem, to może zrobiło wrażenie na nim. Bo... W każdym [razie] [blokowy] mówi tak: „Na siłę cię nie będę zmuszał. Ostrzegam cię, jeżeli powiesz komukolwiek coś – wyrzucam cię z bloku, idziesz na Bauhoff II, i już nie wracasz, tylko

tego rodzaju zjawisk jako mających wyłącznie sytuacyjne podłoże, tj. wynikających z długotrwałego odizolowania od kobiet, w żaden sposób nie daje się uzgodnić z wywrotową wymową tekstu, w którym na pierwszy plan wysunięta zostaje obopólna rozkosz. Dysonans wywołuje także narzucająca się za sprawą analogii penitencjarnych kryminalizująca aura, wyraźnie sprzeczna z transgresyjnym potencjałem narracji Kowalczyka.

³⁵ Por. Z. Waxman, dz. cyt., s. 128.

³⁶ Tamże, s. 136.

cię przynoszą. Bo ja mówię kapo, za co wyleciałeś, a oni wszyscy to praktykują”. Ja mówię: „Słuchaj, nie jestem samobójcą”. No i tak żeśmy się rozstali³⁷.

Do kwestii potencjalnych reperkusji wynikających z odmowy przyjęcia propozycji blokowego Kowalczyk odnosi się nader lakonicznie – dodaje jedynie, że gdy następnego dnia został przez niego przyłapany na nielegalnym paleniu papierosów, spotkał się z groźbą złożenia meldunku i wysłania do KK. „No i czułem – podsumowuje z niewyraźnym uśmiechem – że zaczynają się niedobre rzeczy”³⁸. Zasygnalizowany tą eufemistyczną wypowiedzią wątek zmultiplikowanego zagrożenia (przemocą fizyczną, zsyłką do KK, śmiercią) nie zostaje rozwinięty.

Chronologicznie późniejszą rozmowę – nagraną na zlecenie USC Shoah Foundation, dostępną w formie zapisu wideo – przeprowadza w Warszawie Zofia Zaks. Interakcję z blokowym Kowalczyk przedstawia tu jako „swoje pierwsze spotkanie z homoseksualizmem w obozie”. W odpowiedzi na pytanie Zaks, doprecyzowuje, że nie ma na myśli kontaktów seksualnych pomiędzy więźniami z różowym trójkątem³⁹, lecz innymi, ze względu na pełnione funkcje zajmującymi wysoką pozycję w obozowej hierarchii. Interakcję z Willim opisuje tymi słowami:

[...] wszedł ten mój blokowy [...]. [...] Ja mówię: „Zobacz!”, i tak oparty o t[en], on też się oparł, o... [szuka słowa] parapet, ja mówię: „Zobacz, jak pięknie, zupełnie, wiosna w obozie, zobacz! [uśmiecha się] Tu zielona trawa, ten żółty piasek”... A on mówi: „Co, poszłoby się z dziewczyną na randkę?”. A ja mówię: „Poszłoby się” [kręci głową, powtarza gest blokowego]. „August, to jest wbrew naturze w ogóle”. Ja mówię: „Co?” – „No, dziewczyna. Bo tak, jak mężczyzna mężczyzną [drapie się po skroni] zrozumie, to żadna kobieta go tak nie zrozumie”. Ja mówię: „No, żartujesz, ja inaczej sobie”... „No, spróbujemy, zobaczysz, przekonasz się. Weźmiemy siennik, spróbujesz”. Ja tak spojrzalem na niego i wtedy zobaczyłem, jak... Z jakim uczuciem patrzy na chłopca, który się napalił, kobieta, która nic do niego nie czuje [uśmiecha się]. On był czerwony [przeciągając głoskę „r”], tu mu... Takie dzioby miał na twarzy [dotyka policzków], to wszystko nabiegło krwią [zaciska pięści przy twarzy], oczy takie płonące [wciąga powietrze]. I ja, ratując się już, powiedziałem... Naprzód powiedziałem: „Wiesz, mnie to nie interesuje, gdyby mnie to interesowało, to może, ale... Poza tym, wiesz, to kosztuje siły

³⁷ Projekt Polscy Świadkowie Holokaustu, Relacja Augusta Kowalczyka, 4 VII 1998 r. (kanał YouTube Obozowe Wspomnienia). Imiona i nazwiska osób przeprowadzających wywiad pozostają nieznane (jak wynika z nagrania, byli to mężczyźni). Transkrypcji wywiadu autorka dokonała samodzielnie.

³⁸ Tamże.

³⁹ Por. H. Heger, *Mężczyźni z różowym trójkątem. Świadectwo homoseksualnego więźnia obozu koncentracyjnego z lat 1939–1945*, tłum. A. Rosenau, Warszawa 2016; A. Zinn, *Różowy trójkąt. Los homoseksualisty w Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2022; M. Borysławska, *Więźniowie kategorii homoseksuell w obozach koncentracyjnych. Stygmatyzacja, przemoc seksualna, praca przymusowa i inne metody terroru w świadectwach ofiar*, „Kultura i Społeczeństwo” 2023, nr 1, s. 19–58.

jakieś, ja może bym się wykończył przez to przy tym jedzeniu, przy...” – „Wszystko będziesz miał [odtworzą uspokajający gest blokowego – machnięcie ręką], będziesz miał tak jak na wolności”, mówi. „Poza tym, musisz mieć świadomość, że wszyscy kapowie to robią, każdy ma takiego pipla przy tego...”. I ja już nie wiedząc, co mam zrobić, powiedziałem: „Słuchaj, ale ja jestem wierzący” [uśmiecha się]. I jak sobie dzisiaj uświadomię ten argument, no, to pusty śmiech mnie ogarnia. Nie wiem, coś zadziało wtedy [śmieje się], bo on powiedział wtedy [zmienia ton na surowy, naśladowując kapo]: „Dobrze, ja nie lubię na siłę. Ale pamiętaj, jeżeli gdzieś komuś piśniesz słowo na ten temat, to ja cię wysyłam... wyrzucam z bloku, wysyłam cię na Bauhof II, mówię kapo [ostrzegawczo wygraża palcem], o co chodzi i przynoszą cię już [ponownie wygraża palcem], nie przychodzisz sam. Przynoszą cię”. Ja mówię: „Co ty, zwiariowałeś, samobójca jestem? Nie”. I na tym się skończyło⁴⁰.

Cechy wspólne obu relacji – dające się zidentyfikować także w książce wspomnieniowej – to: odwrócenie „tradycyjnych” norm seksualnych (sprzeczność relacji damsko-męskich z naturą, odwołania do ideału męskiego porozumienia); heteroseksualna metaforyka z elementami autofeminizacji; korzystanie z nacechowanego pejoratywnie, kolokwialnego języka; odstręczająca charakterystyka fizjonomii blokowego skorelowana z jego moralnym zepsuciem; wyliczenie nieudolnych argumentów przeciwko zbliżeniu i skrót dalszego rozwoju wydarzeń, w charakterystyczny dla męskich narracji sposób pozbawiony autorefleksji na temat emocji podmiotu⁴¹.

„Niemieccy »dupodaje«” i figury dystansu

W jednym z fragmentów *Refrenu kolczastego drutu* Kowalczyk przytacza dotyczącą opisywanego w artykule epizodu wymianę zdań ze zanonimizowanym rozmówcą:

Po latach przeszło czterdziestu, opowiadałem całe zdarzenie pewnemu profesorowi, wybitnemu naukowcowi, który w pewnej chwili przerwał mi:

- Jeśli pan powie za chwilę, że odmówił, bo Willi był Niemcem, uznam to za literaturę.
- Panie profesorze. Tak właśnie było. W obozie dosadnie, ale precyzyjnie, chłopców takich nazywano „dupodaje”. Nie chciałem być niemieckim „dupodajem”⁴².

⁴⁰ VHA, USC Shoah Foundation, sygn. 48756, Relacja Augusta Kowalczyka, 15 IX 1998 r. (sporządziła Z. Zaks). Transkrypcji wywiadu autorka dokonała samodzielnie.

⁴¹ Jako cechę charakterystyczną męskich narracji Mary D. Lagerwey wymienia ich uporządkowany, spójny charakter i neutralizowanie emocjonalnego wymiaru przeżyć. M.D. Lagerwey, *Reading Auschwitz*, London 1998, s. 75. Zoë Waxman twierdzi z kolei, że zamiast o fundamentalnych różnicach w doświadczeniach kobiet i mężczyzn należałoby mówić o różnicach w sposobie ich (narracyjnego) reprezentowania, spowodowanych określonymi normami społeczno-kulturowymi. Z. Waxman, dz. cyt., s. 128.

⁴² A. Kowalczyk, dz. cyt., s. 149.

Przyczyną niezwykle konsekwentnego konstruowania i selekcjonowania narracji wspomnieniowych oraz posługiwania się w nich „ubezpieczającymi figurami dystansu”⁴³ wydaje się potrzeba „przybrania pewnej tożsamości”⁴⁴ czy raczej: odciążenia od kondycji pipla⁴⁵ jako postaci budzącej skrajną niechęć, a nierzadko jawną pogardę więziarskiej wspólnoty⁴⁶. Zapewne dlatego w większości przywołanych źródeł Kowalczyk komentuje tylko jeden rodzaj doświadczeń z lagrową (homo)seksualnością: barter seksualny⁴⁷. Zjawisko to przedstawia jako potencjalne, zneutralizowane trybem niedokonanym. Dzięki temu eliminuje kwestie własnej podatności na zranienie, odczuwanego przed laty strachu czy zagrożenia męskości, które Miriam G. Cooke i Angela Woollacott uznają za jedno z doświadczeń wykraczających poza uwarunkowaną płciowo normę i szczególnie podatnych na (auto)cenzurę⁴⁸.

Performowana *ex post*, symboliczna przewaga nad niemieckim blokowym pozwala zredefiniować dynamikę władzy i podległości charakteryzującą silnie zhierarchizowane, wewnątrzobozowe stosunki. Za sprawą narracji Kowalczyka, jego niedoszły protektor/oprawca jawi się jako postać po trzykroć skompromitowana: złożeniem propozycji, spotkaniem się z odmową oraz niemożliwością jej pomszczenia⁴⁹. Fakt, że zniknięcie Williego to fortunny zbieg okoliczności, nie zaś efekt sprawstwa samego Kowalczyka⁵⁰, nie wpływa negatywnie na wizerunek tego

⁴³ Sformułowanie to zapożyczam od Wojciecha Śmieci. Por. W. Śmieja, *Boy i homoseksualizm. Literatura, prawo i ten przerażający homoerota we własnej osobie*, „Teksty Drugie” 2008, nr 5, s. 64–74.

⁴⁴ P. Thompson, J. Bornat, *Głos przeszłości. Wprowadzenie do historii mówionej*, tłum. P. Tomanek, Warszawa 2021, s. 413.

⁴⁵ Co ciekawe, w relacji ustnej z lipca 1998 określenie „pipel” nie pada ani razu, choć Kowalczyk zna je pewnie jeszcze z czasów pobytu w obozie. Pojawia się ono w wywiadzie zarejestrowanym dwa miesiące później.

⁴⁶ Skalę niechęci wielu więźniów do pipli ilustruje powstały w KL Gusen wiersz Mieczysława Cieniaka *Śmieci* (1944). Czytamy w nim: „Po co ty wracać będziesz do Ojczyzny, / Jeśli twe czoło pali niecna miedź... / Zdrowe orlęta goić będą blizny / Matce kochanej, a nie watyły śmieć” i dalej: „Ząb hańby toczyć będzie cię powoli, / Duchy harcerzy zasłonią twą twarz. / Nie pożałuje nikt twej strasznej doli, / Boś trędowny, boś ty już nie nasz!”. M. Cieniak, *Śmieci*, cyt. za: W. Zarachowicz, *Nas nie pożarły płomienie. Radogoszcz-Gusen*, Warszawa 1991, s. 233.

⁴⁷ Akcentując niechęć blokowego do siłowego forsowania propozycji, Kowalczyk eliminuje z horyzontu swoich obozowych doświadczeń widmo przemocy seksualnej. Jedynym zagrożeniem, o jakim mówi, pozostaje – dalece bardziej oswojona, stanowiąca element narracji wzorcowych – przemoc fizyczna (oraz śmierć).

⁴⁸ Jak twierdzą badaczki, zgodnie z tradycyjną logiką „kobiety nie powinny pisać o przeżyciach na froncie, a mężczyźni – o zagrożonej męskości”. M.G. Cooke, A. Woollacott, *Introduction* [w:] *Gendering War Talk*, red. tychże, Princeton 2016, s. xii.

⁴⁹ Zabieg ten ilustruje próby narracyjnego zarządzania „problematycznym związkiem pomiędzy władzą a męskością”. Por. J. Caplan, *Gender and the Concentration Camps* [w:] *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, red. J. Caplan, N. Wachsmann, New York 2012, s. 86.

⁵⁰ Na temat związku tych dwóch motywów zob. K. Kowalewicz, *Narracje autobiograficzne – zagrożenie – zaradność* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, dz. cyt., s. 105–122.

drugiego; podobnie zresztą jak posłużenie się – z punktu widzenia tradycyjnych norm genderowych co najmniej nieoczywistą – strategią autofeminizacji. Choć przywołane fragmenty narracji Kowalczyka – stanowiące, przypomnijmy, jedynie część jego doświadczeń obozowych – jawią się jako potencjalnie kontrowersyjne i przełamują szereg tabu, dzięki formatowaniu ich w określony sposób, on sam ocala twarz⁵¹ oraz poczucie własnej, „tradycyjnie” rozumianej męskości⁵².

Kowalczyk korzysta z „narracyjnej matrycy”, w ramach której – zdaniem badającego relacje byłych więźniów Piotra Filipkowskiego – „odtworzana jest raczej opowieść, a nie samo doświadczenie. Chociaż narrator nierzadko już tego nie rozdziela”⁵³. Co więcej, ukonstytuowana w ten sposób, regularnie powtarzana narracja autobiograficzna staje się istotnym elementem autodefinicji podmiotu. Można również domniemywać, że podczas składania relacji Kowalczyk wykorzystuje strategię „przysłonięcia terazniejszego”⁵⁴, czyli intencjonalnego pominięcia, przemilczenia konkretnego – zwykle mogącego być uznanym za kontrowersyjny – fragmentu własnej biografii. Powody, dla których popularny aktor, były więzień polityczny, członek grupy ofiar cieszącej się w Polsce ogromną estymą w większości przywołanych źródeł⁵⁵ przedstawia jedynie starannie wyselekcjonowane doświadczenia (homo)seksualne wydają się oczywiste. To choćby wieloletnia tabuizacja i kryminalizacja homoseksualności, zwyczajowe utożsamianie ofiar seksualnych nadużyć z kobietami, charakterystyczne dla polskich dyskursów obozowych napięcia narodowościowe i traktowanie niemieckich więźniów kryminalnych jako „synonimów zła”⁵⁶ oraz – szerzej – stereotypizacje dotyczące ról płciowych, wpływające na strukturę i treść powojennych narracji wspomnieniowych.

⁵¹ Na temat znaczenia, jakie świadkowie przypisują autowizerunkowi zob. P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010, s. 109.

⁵² Za „tradycyjnie” męskie uznaje – śladem Björna Krondorfera – cechy takie jak „twardość, stoickość, odwaga, brutalne zachowanie”. B. Krondorfer, *Hiding in Plain View: Bringing Critical Men's Studies and Holocaust Studies into Conversation* [w:] *The Holocaust and Masculinities...*, dz. cyt., s. 17. Do stereotypowego wyliczenia Krondorfera należałoby dodać heteroseksualność.

⁵³ P. Filipkowski, *O relacjach byłych więźniów kacetów w kontekście czasu, miejsca i sytuacji ich powstania (albo o pożytkach z historii mówionej)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2012, R. II, s. 48.

⁵⁴ Więcej na temat koncepcji Fritza Schütze oraz różnic pomiędzy przesłonięciem terazniejszym i ówczesnym zob. K. Kaźmierska, *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, dz. cyt., s. 61–72.

⁵⁵ W przypadku relacji archiwalnej przed rozwijaniem interesujących mnie wątków powstrzymywać może jej zwięzły, informacyjny charakter oraz fakt, że spisywana jest ona przez osobę trzecią. Ograniczenie się do epizodu z Willim w obu relacjach ustnych może wynikać ze świadomości dynamiki sytuacji komunikacyjnej, w którą wpisane są choćby reakcje osób prowadzących wywiady na to, co usłyszą. Autobiograficzna narracja książkowa wydaje się w tym kontekście najbezpieczniejszą przestrzenią do komentowania tego typu kwestii.

⁵⁶ A. Werner, *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów*, Warszawa 1981, s. 32.

Nie bez znaczenia pozostaje również status pipli w powojennym dyskursie obozowym. Choć postaci te odnaleźć można w monografiach naukowych⁵⁷, tekstach literackich i wspomnieniowych⁵⁸ oraz dziełach filmowych⁵⁹, wśród za pośrednictwem reprezentacji dominują przedstawienia tej grupy nie tyle jako ofiar seksualnej przemocy, co jako zdemoralizowanych beneficjentów nazistowskiego systemu. Poddawani ostracyzmowi ze strony współwięźniów już w czasie pobytu w lagrze, po wyzwoleniu zostali oni trwale wykluczeni z kręgu „dobrego towarzystwa ofiar”⁶⁰.

Pamiętać należy, że „aktywność nadawczo-odbiorczą”⁶¹ świadków historii w oczywisty sposób warunkują obowiązujące w danym momencie reguły dyskursywne, w przypadku różnych – zwłaszcza nienormatywnych – form seksualności niezwykle sztywne i ograniczające. Choć wszystkie wykorzystane w niniejszym artykule źródła powstały w latach 90. XX wieku – w okresie związanego ze zmianami ustrojowymi „odblokowania dyskursu publicznego”⁶² – procesy negocjowania wspólnej historii nie obejmowały wówczas określonego typu doświadczeń.

Próba odczytania przywołanych w niniejszym artykule fragmentów narracji wspomnieniowych jako ekspresji „upłciowionego doświadczenia”⁶³ uświadamia badawczą korzyść płynącą z uwidaczniania symbolicznych, dokonywanych

⁵⁷ Hermann Langbein poświęca seksualności osobny rozdział *Ludzi w Auschwitzu*. Choć w swojej refleksji koncentruje się przede wszystkim na relacjach damsko-męskich, w tekście pojawia się także wątek kontaktów seksualnych jako symbolu wewnątrzobozowego statusu: podejmować je mają zwykle funkcyjni lub tzw. prominenci, a zwłaszcza niemieccy więźniowie kryminalni, pozbawieni „hamulców moralnych”. Piople scharakteryzowani zostają jako „młodzi chłopcy, którzy musieli oddawać im osobiste usługi, w zamian za co byli zwalniani od pracy i otrzymywali przywileje. Niejeden kapo wykorzystywał seksualnie swoich chłopców”. H. Langbein, *Ludzie w Auschwitzu*, tłum. V. Grotowicz, Oświęcim 2017, s. 577, 579. Na temat różnych form przemocy o podłożu seksualnym w oświęcimskim obozie zob. także: Ch. Zühlke, *Sexualized Violence in Auschwitz-Birkenau: The Perspectives of the Sonderkommando Prisoners* [w:] *New Microhistorical Approaches to an Integrated History of the Holocaust*, red. F. Bonnesoeur, H. Wilson, Ch. Zühlke, Berlin–Boston 2023, s. 221–236.

⁵⁸ Postaci pipli pojawiają się m.in. w twórczości Tadeusza Borowskiego czy Mariana Pankowskiego, a także Primo Leviego i Eliego Wiesela. W swoich wspomnieniach obozowych opisują ich Wiesław Kielar, Stanisław Grzesiuk czy Shlomo Venezia. Na temat złożonych okoliczności, w jakich nierzadko dochodziło do stania się pipliem por. T. Geve, Ch. Inglefield, *Chłopiec, który narysował Auschwitz*, tłum. A. Szling, Warszawa 2022.

⁵⁹ Postać zegzotyżowanego, sfeminizowanego pipla pojawia się w filmie *Kornblumenblau* (1989) w reżyserii Leszka Wosiewicza.

⁶⁰ K. Stańczak-Wiślicz, *Znaleźć się w dobrym towarzystwie ofiar – cierpienie jako element dyskursu legitymizującego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej* [w:] *Zapiski cierpienia*, red. tejże, Wrocław 2011, s. 167–177.

⁶¹ B. Ciesek-Ślizowska, B. Duda, K. Sujkowska-Sobisz, *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 2020, z. 13, s. 67.

⁶² A. Piotrowski, *Wstęp* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, dz. cyt., s. 6.

⁶³ P. Schweitzer, *Gendered Testimonies of the Holocaust: Writing Life*, Lanham 2016, s. xix.

retrospektywnie „operacji [na] męskości”⁶⁴. Przykład zmultiplikowanych relacji Kowalczyka pokazuje, że dla marginalizowanego dotąd tematu różnych form obozowej (homo)seksualności należy znaleźć miejsce w polskim dyskursie kombatanckim.

Bibliografia

- Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*, red. J. Levinson, Cambridge 1998.
- Auschwitz. Pamięć o nieheteronormatywnych ofiarach obozu*, red. L. van Dijk, J. Ostrowska, J. Talewicz-Kwiatkowska, tłum. A. Chmielecka, F. Fierek, Warszawa 2021.
- Borysławska M., *Więźniowie kategorii homosexuell w obozach koncentracyjnych. Stigmatyzacja, przemoc seksualna, praca przymusowa i inne metody terroru w świadectwach ofiar*, „Kultura i Społeczeństwo” 2023, nr 1.
- Caplan J., *Gender and the Concentration Camps* [w:] *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, red. J. Caplan, N. Wachsmann, New York 2012.
- Cieniak M., *Śmieci* [w:] W. Zarachowicz, *Nas nie pożarły płomienie. Radogoszcz-Gusen*, Warszawa 1991.
- Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 2020, z. 13.
- Cooke M.G., Woollacott A., *Introduction* [w:] *Gendering War Talk*, red. tychże, Princeton 2016.
- Cywiński P., *Auschwitz. Monografia człowieka*, Oświęcim 2021.
- Czapliński P., *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5.
- Federn E., *Versuch einer Psychologie des Terrors (1946/1989)* [w:] *Ernst Federn – Versuche zur Psychologie des Terrors*, red. R. Kaufbold, Giessen 1998.
- Filipkowski P., *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010.
- Filipkowski P., *O relacjach byłych więźniów kacetów w kontekście czasu, miejsca i sytuacji ich powstania (albo o pożytkach z historii mówionej)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2012, R. II.
- Geve T., Inglefield Ch., *Chłopic, który narysował Auschwitz*, tłum. A. Szling, Warszawa 2022.
- Głowacka D., *Sexual Violence against Men and Boys during the Holocaust: A Genealogy of (Not-So-Silent) Silence*, „German History” 2021, t. 39, nr 1.
- Hájková A., *Between Love and Coercion: Queer Desire, Sexual Barter and the Holocaust*, „German History” 2021, t. 39, nr 1.
- Hájková A., *Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto*, „Signs” 2013, t. 38, nr 3.

⁶⁴ B. Krondorfer, *Hiding in Plain View...*, s. 18.

- Heger H., *Mężczyźni z różowym trójkątem. Świadectiono homoseksualnego więźnia obozu koncentracyjnego z lat 1939–1945*, tłum. A. Rosenau, Warszawa 2016.
- Heineman E.D., *Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable?*, „Journal of the History of Sexuality” 2002, t. 11, nr 1–2.
- Karwowska B., *Ciało, seksualność, obozy zagłady*, Kraków 2009.
- Kaźmierska K., *Konstruowanie narracji o doświadczeniu wojennej biografii. Na przykładzie analizy narracji kresowych* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Kowalczyk A., *Refren kolczastego drutu. Trylogia prawdziwa*, Warszawa 1995.
- Kowalewicz K., *Narracje autobiograficzne – zagrożenie – zaradność* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Krondorfer B., Creangă O., *Introduction* [w:] *The Holocaust and Masculinities: Critical Inquiries into the Presence and Absence of Men*, red. tychże, Albany 2020.
- Krondorfer B., *Hiding in Plain View: Bringing Critical Men’s Studies and Holocaust Studies into Conversation* [w:] *The Holocaust and Masculinities: Critical Inquiries into the Presence and Absence of Men*, red. B. Krondorfer, O. Creangă, Albany 2020.
- Kumala A., *Męska homoseksualność obozowa i figura pipla a problem „nieczytalności” na przykładzie relacji Andrzeja Kotarskiego*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2021, R. 11.
- Lagerwey M.D., *Reading Auschwitz*, London 1998.
- Langbein H., *Ludzie w Auschwitz*, tłum. V. Grotowicz, Oświęcim 2017.
- Ostrowska J., „Panienki”, „szwungi”, „fajfusy”, „laleczki” [w:] tejsze, *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2021.
- Ostrowska J., *Stosunkowo niewiele* [w:] tejsze, *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2021.
- Papier S., *6804. Refren Augusta Kowalczyka* [w:] *Identyfikacje Zagłady. Szkice historyczne i praktyki kulturowe*, red. M. Gromala, S. Papier, M. Świetlik, Kraków 2017.
- Piotrowski A., *Wstęp* [w:] *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Relacja Augusta Kowalczyka z dn. 16.09.1995 r. (spisał M. Obstarczyk), APMA-B, Oświadczenia, Ośw./3142/Kowalczyk, nr inwentarzowy 174091.
- Research Project: Beyond the Archive: Gendering Holocaust Knowledge Production through Women’s Testimonies in the Ravensbrück Archive, Swedish Research Council, https://www.vr.se/english/swecris.html?project=2023-05922_VR#/ [dostęp: 14.12.2023].
- Schweitzer P., *Gendered Testimonies of the Holocaust: Writing Life*, Lanham 2016.
- Śmieja W., *Boy i homoseksualizm. Literatura, prawo i ten przerażający homoerota we własnej osobie*, „Teksty Drugie” 2008, nr 5.
- Sommer R., *Masculinity and Death: De- and Resexualization in Nazi Concentration Camps* [w:] *The Holocaust and Masculinities: Critical Inquiries into the Presence and Absence of Men*, red. B. Krondorfer, O. Creangă, Albany 2020.

- Sommer R., *Pipels: Situational Homosexual Slavery of Young Adolescent Boys in Nazi Concentration Camps*, „Lessons and Legacies” 2014, t. 11: *Expanding Perspectives on the Holocaust in a Changing World*.
- Stańczak-Wislicz K., *Znaleźć się w dobrym towarzystwie ofiar – cierpienie jako element dyskursu legitymizującego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej* [w:] *Zapisy cierpienia*, red. tejże, Wrocław 2011, s. 167–177.
- Thompson P., Bornat J., *Głos przeszłości. Wprowadzenie do historii mówionej*, tłum. P. Tomanek, Warszawa 2021.
- Tippner A., Artwińska A., *Introduction: Camp Narratives in a Comparative Transnational Perspective* [w:] *Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival: Camp Literature in a Transnational Perspective*, red. tychże, Berlin 2019.
- Ubertowska A., „Niewidzialne świadectwa”: *perspektywa feministyczna w badaniach nad literaturą Holocaustu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.
- VHA, USC Shoah Foundation, sygn. 48756, Relacja Augusta Kowalczyka, 15 IX 1998 r. (sporządziła Z. Zaks).
- Waxman Z., *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*, New York 2006.
- Werner A., *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów*, Warszawa 1981.
- Weseli A., *Homoseksualiści i homoseksualizm w KL Auschwitz-Birkenau w świetle oświadczeń byłych więźniów obozu*, „Przegląd Historyczny” 2007, t. 98, z. 3.
- Wodzicka T., *Uroczystości pogrzebowe ś.p. Augusta Kowalczyka, Warszawa – 9 sierpnia 2012*, IPN, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/8495,Uroczystosci-pogrzebowe-s-p-Augusta-Kowalczyka-Warszawa-9-sierpnia-2012.html> [dostęp: 21.11.2023].
- Zabransky F., *Male Jewish Intimacy during the Holocaust* [w:] *Places, Spaces, and Voids in the Holocaust*, red. N. Aleksion, H. Kubátová, Göttingen 2021.
- Zabransky F., *Male Jewish Teenage Sexuality in Nazi Germany* [w:] *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*, red. D. Neštáková, K. Grosse-Sommer, B. Klacsmann, J. Drábik, Boston 2021.
- Zinn A., *Różowy trójkąt. Los homoseksualisty w Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2022.
- Zühlke Ch., *Sexualized Violence in Auschwitz-Birkenau: The Perspectives of the Sonderkommando Prisoners* [w:] *New Microhistorical Approaches to an Integrated History of the Holocaust*, red. F. Bonnesoeur, H. Wilson, Ch. Zühlke, Berlin–Boston 2023, s. 221–236.